

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته الهیات - علوم قرآن و حدیث

بررسی نظم ترتیبی و نظم موضوعی آیات در تفسیر منشور جاوید

استاد راهنما:

دکتر اعظم پرچم

استاد مشاور:

دکتر محمد رضا ستوده نیا

پژوهشگر:

اعظم نوذری

دی ماه ۱۳۸۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع
این پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته الهیات -
علوم قرآن و حدیث خانم اعظم نوذری

تحت عنوان :

بررسی نظم ترتیبی و نظم موضوعی آیات در تفسیر منشور جاوید

در تاریخ ۱۳۸۸/۱۱/۳ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا
امضا
امضا

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر اعظم برچم با مرتبه ی علمی استادیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر محمد رضا ستوده نیا با مرتبه ی علمی استادیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر محسن صمدتیان با مرتبه ی علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر نصرالله شاملی با مرتبه ی علمی دانشیار

امضای مدیر گروه الهیات

تقدیر و تشکر

الهی عارفان گویند عرفنی نفسک ، این جاهل گوید عرفنی نفسی.

الهی وای بر من اگر دانشم رهزنم شود و کتابم مجابم.

الهی بمق فودت مضمورم ده و از جمال آفتاب آفرینت نورم ده.

الهی چون تو ناظری چه جویم و چون تو ماضری چه گویم.

فدا را سپاس می گویم که به ما توفیق داد تا در راه کسب علم و دانش قدم گذاریم ، به امید

آنکه دری باشد از درهای معرفت و این دریچه به دریای معرفت الهی بپیوندد.

قبل از افتتاح کلام شایسته است که از استادان معظم فویش بویژه استاد محقق سرکار فانم

اعظم پرچم تشکر و قدردانی کنم که با سعه صدر و کرامت این طالب را پذیرفتند و از هرگونه

سفاوت و همت دریغ نفرمودند. همچنین از جناب آقای دکتر ممدرضا ستوده نیا که با عنایتی

وصف ناپذیر مرا راهنمایی نمودند ، سپاسگزاری می کنم.

در پایان بر فود لازم می دانم که از همسر بزرگوارم که با ایثار و از فودگذشتگی مجال تمصیل

مرا فراهم نمودند تشکر کنم.

چکیده:

قرآن با وجود (تبیان لکل شیء) بودن، نیازمند تفسیر است. از همان ابتدا در کنار شیوه تفسیر ترتیبی، روش موضوعی نیز وجود داشت. اما در قرن چهاردهم، عواملی باعث شد تا روش تفسیر موضوعی بطور مستقل بوجود آید، در این روش سوال هایی مطرح می باشد، از جمله:

۱- آیا در تفسیر موضوعی سیاق آیات رعایت می شود؟

۲- آیا در این روش تفسیر، مفاهیم مندرج در آیات تبیین می شود؟

از این رو، این پژوهش، موضوع هایی از تفسیر منشور جاوید را با فرضیه ها و سوال های مذکور مورد بررسی قرار داده است، بدین گونه که در فصل اول کلیاتی بیان شده و در فصل دوم مباحثی پیرامون تفسیر موضوعی و تفسیر ترتیبی و تفاوت و مزایای آن ها و مباحث اصولی بیان شده، سپس در فصول بعد به سوالها و فرضیه های فوق پرداخته شده به این روش که ابتدا آیه و ترجمه آن آورده شده، بعد سیاق و تفسیر آقای سبحانی پیرامون آیه مورد نظر ذکر گردیده سپس تفاسیر ترتیبی پیرامون آیه منتخب مورد بحث قرار گرفته و در نهایت اصل رعایت سیاق و توجه به اضلاع و مفاهیم مندرج در آیات منتخب، در تفسیر آقای سبحانی به چالش کشیده شده است که نتایج حاصل از آن بدین قرار است:

الف: آقای سبحانی در تفسیر منشور جاوید، سیاق آیات را رعایت نموده است.

ب: اضلاع و مفاهیم مندرج در برخی از آیات در تفسیر ایشان به روشنی آمده است.

کلید واژه ها: تفسیر ترتیبی، تفسیر موضوعی، تفسیر منشور جاوید، سیاق، اضلاع، توحید، حق و باطل، نور ظلمت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- شرح و بیان مسأله پژوهشی ----- ۱
- ۲-۱- اهمیت و ارزش تحقیق ----- ۲
- ۳-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق ----- ۲
- ۴-۱- اهداف تحقیق ----- ۳
- ۵-۱- فرضیه ها یا سوال های تحقیق ----- ۳
- ۶-۱- روش تحقیق ----- ۳
- ۷-۱- کلید واژه ----- ۴

فصل دوم: تفسیر موضوعی

- ۱-۲- معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر ----- ۵
- ۲-۲- معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر موضوعی ----- ۶
- ۳-۲- تفاوت تفسیر موضوعی و ترتیبی ----- ۸
- ۴-۲- مزایای تفسیر موضوعی نسبت به تفسیر ترتیبی ----- ۹
- ۵-۲- نقاط ضعف تفسیر موضوعی نسبت به تفسیر ترتیبی ----- ۹
- ۶-۲- پیشینه تفسیر موضوعی ----- ۱۰
- ۷-۲- دیدگاه قرآن شناسان درباره تفسیر موضوعی ----- ۱۱
- ۸-۲- انواع دسته بندی تفسیر موضوعی ----- ۱۵
- ۹-۲- اشکال وارد بر تفسیر موضوعی ----- ۱۸
- ۱۰-۲- زندگینامه آیت ... سبحانی ----- ۱۹
- ۱۱-۲- اثر تفسیری آیت ... جعفر سبحانی ----- ۱۹
- ۱۲-۲- تفسیر موضوعی منشور جاوید و ساختار بندی آن ----- ۲۰
- ۱۳-۲- تعریف دلالت، انواع آن ----- ۲۷
- ۱۴-۲- تعریف ، منطوق، مفهوم، مصداق ----- ۲۸
- ۱۵-۲- تعریف بافت و انواع آن ----- ۲۹

فصل سوم: توحید

۳۲	-----	۱-۳- معنای لغوی توحید و عبادت
۳۵	-----	۱-۱-۳- توحید در عبادت و پرستش
۳۹	-----	۲-۳- معنای لغوی اطاعت
۴۰	-----	۱-۲-۳- توحید در اطاعت
۴۴	-----	۳-۳- معنای لغوی حکم
۴۵	-----	۱-۳-۳- توحید در حاکمیت
۴۹	-----	۴-۳- معنای لغوی شریعت
۵۰	-----	۱-۴-۳- توحید در تشریح

فصل چهارم: حق و باطل

۵۸	-----	۱-۴- معنای لغوی حق و باطل
۶۰	-----	۲-۴- آیات حق و باطل

فصل پنجم: نور و ظلمت

۸۲	-----	۱-۵- معنای لغوی نور و ظلمت
۸۴	-----	۲-۵- آیات نور و ظلمت
۱۲۰	-----	نتیجه گیری
۱۲۳	-----	منابع و ماخذ

فهرست آیات

صفحه

عنوان

فصل سوم:

۳۵	آل عمران/۶۴	قل يا اهل الكتاب تعالوا الى كلمه...
۴۰	نساء/۶۴	و ما ارسلنا من رسول الا ليطاع باذن الله...
۴۵	يوسف/۴۰	ان الحكم الا لله...
۵۰	توبه/۳۱	اتخذوا احبارهم و رهبانهم اربابا من دون الله...
۵۴	مائده/۴۸	وانزلنا اليك الكتاب بالحق...

فصل چهارم:

۶۰	انفال/۸	ليحق الحق و يبطل الباطل...
۶۴	يونس/۷۶	فلما جاء هم الحق من عندنا...
۶۷	يونس/۱۰۸	قل يا ايها الناس قد جاءكم الحق من ربكم...
۷۱	اسراء/۸۱	و قل جاء الحق و زهق الباطل...
۷۵	سبأ/۴۹	قل جاء الحق و ما يبدىء الباطل...
۷۸	انبیاء/۱۸	بل نقذف بالحق على الباطل فيدمغه...

فصل پنجم:

۸۴	نساء/۱۷۴	يا ايها الناس قد جاءكم برهان من ربكم...
۸۸	مائده/۱۵	قد جاءكم من الله نور و كتاب مبين...
۹۰	زمر/۱۲۲	أفمن شرح الله صدره للاسلام ...
۹۶	انعام/۱۲۲	او من كان ميتا فاحييناه...
۱۰۱	نور/۴۰	من لم يجعل الله له نورا...
۱۰۶	حدید/۲۸	يا ايها الذين امنوا اتقوا الله و امنوا برسوله...
۱۱۱	حدید/۱۲	يوم ترى المومنين و المومنات...
۱۱۵	تحريم/۸	يوم لا يخزي الله النبي و الذين امنوا معه...

پیشگفتار

قرآن خود را (تبیان لکل شیء) معرفی نموده اما با این وجود بنا بر نیازها و سوالهای مختلف بشر، نیازمند تفسیر است.

تدوین تفسیر از نیمه اول قرن دوم آغاز شد. ابتدا تفسیر قرآن بصورت نقل احادیثی از پیامبر و ائمه و صحابه انجام می گرفت یعنی روایات تفسیری بعنوان بابی در کتب حدیث آورده می شد، اما درباره تفسیر کتابی وجود نداشت که قرآن را سوره به سوره تفسیر کند، به تدریج توجه مسلمانان به تفسیر منقول از پیامبر و تابعین بیشتر شد و تفاسیر مآثور مدون گردید.

اما در قرن سوم با شکوفایی علوم مختلف و رسوخ آن به محافل علمی مسلمانان و شکل گیری شاخه های مختلف علوم اسلامی، رویکردهای مختلفی در تفسیر ایجاد شد و هر مفسری بخش خاصی از معارف قرآن را بررسی می نمود مثلاً زمخشری، جنبه بلاغت و فخر رازی، مسائل عقلی قرآن را مورد توجه قرار داده اند.

در طول تاریخ، در کنار شیوه مرسوم تفسیر ترتیبی، شیوه دیگری در تفسیر ظهور یافت که فراشمولی نبود و تنها به موضوعات مطرح شده در قرآن توجه نموده و به تفسیر و تبیین و دسته بندی و جمع آیات پرداخته است مثلاً: تفاسیر فقهی، قدیمی ترین تفسیر موضوعی است که آیات الاحکام در هر موضوعی را گردآوری و از خلال آنها حکم هر موضوعی استخراج می گردد، هم چنین موضوعاتی نظیر وجوه و نظائر، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه را از نوع تفسیر موضوعی می دانستند.

ریشه های تفسیر موضوعی در تفاسیر معصومین دیده می شود اما موقعیت سیاسی - فرهنگی قرن چهاردهم، برخی از دانشمندان اسلامی را بر آن داشت که به ادعاهای باطل با کمک قرآن و سنت پاسخ دهند و توانایی قرآن را در حل مسائل فکری و عملی جوامع نشان دهند، به همین دلیل روش تفسیر موضوعی بطور مستقل بوجود آمد. در این روش اشکالها و سوالهایی مطرح شده از آن جمله :

۱- آیا در تفسیر موضوعی سیاق آیات رعایت شده است؟

۲- آیا اضلاع و ابعاد و چهره های مختلف آیات تبیین می شود؟

از جمله تفاسیر موضوعی، تفسیر منشور جاوید استاد سبحانی است که در این پژوهش موضوعهایی از آن گزینش شده و سوالها و فرضیه های مذکور در آن بررسی شده است.

این پژوهش در شکل رساله کارشناسی ارشد پیرامون اثر مذکور در پنج فصل تدوین گردیده است:

فصل اول کلیاتی پیرامون مباحث پایان نامه با محوریت شرح مسأله پژوهشی، اهداف و ارزش تحقیق، پیشینه و تاریخچه موضوع، فرضیه ها و سوال های تحقیق، روش تحقیق و کلیدواژه ها است.

فصل دوم ، در این فصل مباحثی پیرامون واژه تفسیر و موضوع از لحاظ لغوی و اصطلاحی، مبانی تفسیر موضوعی و انواع تفسیر موضوعی، مزایا و نقاط ضعف این تفسیر، ملاک های دسته بندی آن، شبهه وارد بر تفسیر موضوعی و شرح مختصری از زندگی و آثار استاد سبحانی ارائه گردیده است.

از مباحث دیگر این فصل مباحث اصولی می باشد چرا که در تبیین سیاق آیات به این مباحث برمی خوریم.

در فصل سوم و چهارم و پنجم موضوعهایی از تفسیر منشور جاوید انتخاب شده تا بر اساس سوالها و فرضیه ها بررسی شود.

در فصل سوم موضوعهای توحید در عبادت و پرستش، توحید در اطاعت، توحید در حاکمیت، توحید در تشریح با نظر به سوالات و فرضیه ها بررسی شده است.

در فصل چهارم موضوع حق و باطل و در فصل پنجم موضوع نور و ظلمت همانند فصل سوم بررسی شده است. شایان ذکر است در بررسی و تحلیل ابتدا تفسیر آقای سبحانی ذکر گردیده و پس از آن سیاق و شرح و توضیح آیات در تفاسیر ترتیبی جستجو شده است تا محور سیاق در تفسیر منشور جاوید روشن گردد و سپس به اضلاع و مفاهیم مندرج در آیات پرداخته شده تا مشخص گردد تفسیر منشور جاوید حاوی چه مطالبی می باشد. مراد از اضلاع همان مفاهیم مندرج در آیات می باشد.

قابل ذکر است برای ترجمه آیات از ترجمه مهدی فولادوند استفاده شده است.

فصل اول

کلیات

۱-۱- شرح و بیان مسأله پژوهشی

از روزهای نخست تفسیر بر دو روش مبتنی بوده است: ۱- روش ترتیبی: این روش فراگیر و بصورت آیه به آیه و سوره به سوره بوده است. ۲- روش موضوعی: که فراگیر نبوده و تنها به موضوعهای مطرح شده در قرآن توجه نموده و به تفسیر و تبیین و دسته بندی و جمع آیات پرداخته است.

تفسیر موضوعی به صورتهای گوناگون همیشه مطرح بوده است، فقیهان از پیشگامان طرح تفسیر موضوعی می باشند که آیات مربوط به مسائل فقهی را مورد بحث قرار داده اند. در طول تاریخ، قرآن پژوهان فراوانی بوده اند که تنها بخشهایی از قرآن را مدنظر قرار داده اند، مانند: غریب القرآن، تفسیر متشابه القرآن، تفسیر آیات مشکله قرآن، توحید و شرک در قرآن، زن از دیدگاه قرآن و ...

در تفسیر موضوعی دو متد مطرح شده است: گونه اول: سرفصل موضوعات مانند: توحید، شرک، توکل و... از قرآن استخراج شده و با در نظر گرفتن مجموع آنها، موضوع را بررسی می کند، مانند: پیام قرآن استاد ناصر مکارم شیرازی، تفسیر موضوعی استاد عبدالله جوادی آملی، منشور جاوید استاد جعفر سبحانی و ...

گونه دوم: روش شهید صدر است که در این روش موضوع ها از خارج قرآن و از نیازهای عینی جامعه استخراج شده سپس در حوزه آیات قرآنی مورد بررسی قرار می گیرد. با این باور که قرآن همواره پاسخگوی نیازهای روز است.

البته گردآوری موضوعی آیات و تفسیر موضوعی قرآن دو مقوله جدا از هم هستند که قرآن پژوهان آنها را مورد بررسی قرار داده اند.

از آنجا که آیات قرآن هر کدام موضع معین و توقیفی دارند بدین معنا که آیات در یک چینش و سیاق قرار دارند، بر روش تفسیر موضوعی اشکال نموده اند که آیا در تفسیر موضوعی نظم ترتیبی آیات لحاظ می شود یا آیات از رهگذر هم نشینی در سایه نظم موضوعی فهمیده می شوند.

در این پایان نامه، موضوعهایی نظیر توحید در عبادت، توحید در اطاعت، توحید در حاکمیت و ... در تفسیر منشور جاوید انتخاب شده و سیاق آیات و مدالیل و مفاهیم آنها در تفسیر ترتیبی بررسی شده، سپس میزان اهتمام و توجه استاد جعفر سبحانی به نظم ترتیبی آیات مورد بررسی قرار می گیرد.

حال سوال های این تحقیق عبارتند از:

- ۱- آیا نظم ترتیبی آیات در تفسیر منشور جاوید مورد توجه قرار گرفته است؟
- ۲- آیا مفسر در روش تفسیر موضوعی ضمن رعایت نظم ترتیبی از رهگذر هم نشینی آیات در کنار یکدیگر، اضلاع و ابعاد و چهره های دیگر آیات را آشکار نموده است؟

۲-۱- اهمیت و ارزش تحقیق

حقایق و اسرار آیات قرآنی در چینش و سیاق آیات و در محور هم نشینی آیات نمودار می گردد و این پایان نامه در صدد است که علاوه بر کشف مفاهیم و مدالیل آیه، جایگاه آن را در تفسیر منشور جاوید مشخص نماید.

۳-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق

هر چند تفسیر موضوعی در قرن چهاردهم به شکوفایی رسید ولی می توان ریشه های آن را در تفسیر معصومین ردیابی کرد.

فقها از پیشگامان تفسیر موضوعی هستند که آیات مربوط به مسائل فقهی را مورد بحث قرار داده اند. در طول تاریخ، قرآن پژوهان فراوانی تنها بخشهایی از قرآن را مد نظر قرار داده اند، مانند: غریب القرآن، زن از دیدگاه قرآن و ...

یکی از دسته بندی های موضوعی آیات همراه با تفسیر را می توان در بحارالانوار علامه مجلسی یافت. در آغاز هر باب از ابواب متنوع حدیثی، پیش از نقل احادیث بر وفق عنوان مطرح شده در آن باب، آیات مربوط را همراه با تفسیر انتخاب شده از معتبرترین تفاسیر آورده است.

از تفاسیر موضوعی معاصر می توان پیام قرآن استاد ناصر مکارم شیرازی، تفسیر موضوعی استاد عبدالله جوادی آملی، معارف قرآن استاد محمدتقی مصباح یزدی و منشور جاوید استاد جعفر سبحانی را نام برد.

کتاب روش شناسی تفاسیر موضوعی قرآن تالیف سید هدایت جلیلی به تعریف تفسیر موضوعی و بیان ماهیت و شرح انواع آن پرداخته است.

اما تا به حال تحقیقی کامل در حوزه نظم ترتیبی و نظم موضوعی آیات در تفاسیر مذکور ارائه نشده است.

۴-۱- اهداف و ارزش تحقیق

- ۱- بررسی سیاق آیات منتخب و مدالیل و مفاهیم آنها در تفسیر ترتیبی.
- ۲- تبیین نظم ترتیبی آیات منتخب در تفسیر موضوعی منشور جاوید.
- ۳- تبیین اضلاع و ابعاد مختلف آیات منتخب قرآنی در تفسیر موضوعی منشور جاوید.
- ۴- تفاوت های حاصله از تفسیر ترتیبی و موضوعی.

۵-۱- فرضیه ها یا سوال های تحقیق

- ۱- آیا با بررسی سیاق آیات، مضامین و مدالیل آنها کشف می شود؟
- ۲- اهتمام و توجه تفسیر منشور جاوید به نظم ترتیبی آیات به چه میزان بوده است؟
- ۳- روش تفسیر منشور جاوید در بررسی اضلاع و ابعاد مختلف آیات قرآن از رهگذر هم نشینی آیات در کنار یکدیگر چیست؟

۶-۱- روش تحقیق

توصیفی اسنادی با تکیه بر تحلیل محتوا است.

۱-۷- کلید واژه ها

۱- تفسیر موضوعی: در این روش بررسی روی آیات به طور مسلسل یعنی آیه به آیه و مرتب انجام نمی گیرد. مفسر می کوشد تحقیقات خود را روی یک موضوع از موضوعهای زندگی، اعتقادی، اجتماعی و جهانی که قرآن متعرض آن شده متمرکز سازد و درباره آن موضوع، از قرآن استفاده کند.

(صدر، ۱۴۰۹ق، ص ۲۰)

۲- تفسیر ترتیبی: در این روش مفسر، آیه به آیه قرآن را بر طبق تسلسلی که در تنظیم آیات در مصحف کریم شکل گرفته، تفسیر می کند.

(صدر، ۱۴۰۹ق، ص ۱۶)

۳- نظم موضوعی: آیات قرآن براساس موضوعات مختلف دسته بندی و مورد بررسی قرار می گیرد.

(پیام قرآن، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۸)

۴- سیاق: بافت و ساختار آیات که شامل بافت عمومی (آیات قبل و بعد، شان نزول، سیاق عصر نزول،

سیاق مکی و مدنی) و بافت زمانی (لایه های لغوی، بلاغی، اصولی) می باشد.

(جلیلی، ۱۳۷۲، ص ۷۴)

۵- منشور جاوید: نخستین تفسیر موضوعی به زبان فارسی اثر آقای جعفر سبحانی می باشد.

(سبحانی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۸)

فصل دوم

تفسیر

۱-۲- معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر:

واژه‌ی تفسیر، دارای معانی لغوی متعددی است که بیش‌تر این معانی دارای وجه مشترک‌اند؛ از جمله: کشف، روشن نمودن، آشکار ساختن، پرده‌برداری، ایضاح، ابانه، تفصیل، شرح دادن و از این قبیل معانی که بسیار به هم نزدیک‌اند و همه‌ی این معانی در واقع به آشکار کردن و اظهار یک معنا و مفهوم برمی‌گردند؛ البته درباره‌ی ریشه‌ی لغت تفسیر، نظرهای مختلفی بیان شده است. برخی آن را از ماده‌ی «فسر» (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۳۹۵- ابن فارس، بی تا، ج ۴، ص ۵۰۴)؛ و برخی از ماده‌ی «سفر» گرفته‌اند. (زرکشی، ۱۴۱۶ ق، ج ۲، ص ۱۶۳). البته این هر دو به معنای کشف، تبیین، ایضاح، پرده‌برداری از معنای کلام است با این تفاوت که (سفر) پرده‌برداری از امور مادی است که برای دیدن با چشم بکار می‌رود. (عمید زنجانی، ۱۳۶۸، ص ۵۹- ذهبی، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۱۰- حجتی، ۱۳۶۰، ص ۱۲).

علامه طباطبایی: «تفسیر، بیان معانی آیات قرآنی و کشف مقاصد و مدالیل آنها است». (طباطبایی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، ص ۴).

بنابراین تعریف، تفسیر به دو چیز اطلاق می‌گردد: یکی بیان مفاهیم آیات، یعنی معنایی که از آیات به خودی خود با قطع نظر از سایر آیات و ادله و شواهد دیگر فهمیده می‌شود، و دیگر کشف مقاصد آیات کریمه‌ی مورد نظر است.

۲-۲- معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر موضوعی:

از کتب لغت بر می آید که معنای اصلی موضوع از ماده (و-ض-ع) به معنی قرار گرفتن شیء در مکان است چه از طریق القاء و تثبیت باشد و چه پایین افتادن در آن مکان؛ چه محسوس باشد، مانند: قرار گرفتن بر روی زمین و چه وضع نامحسوس و معنوی، مانند: انسان حقیر و فرومایه؛ چه بار منفی داشته باشد، مثل: رجلٌ وُضِعَ یعنی انسان پست یا احادیث موضوعی که محدثان آن را بر کلام جعلی و دروغی که عمداً یا سهواً به پیامبر و ائمه نسبت داده شده اطلاق می کنند از آن روی که این احادیث از درجه اعتبار ساقط است؛ و چه بار مثبت داشته باشد.

در قرآن این لفظ در معانی متعدد استعمال شده است:

(الف) مدح: (إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ). «آل عمران/ ۹۶».

(ب) ایجاب شیء و اثبات آن در مکان: (و نضع الموازين بالقسط) «أنبياء/ ۴۷». (عبد الستار، بی تا، صص

۱۹-۲۳- علوان، ۱۴۲۵ ق، ص ۲۰-راغب، ۱۴۱۲ق، صص ۵۲۵-۵۲۶)

تفسیر موضوعی در اصطلاح:

درمیان مفسرانی که به تفسیر موضوعی اهتمام ورزیده اند، دو مبنا دیده می شود:

الف- گروهی از مفسران از آغاز در پی عناوین و سرفصلهایی هستند که در متن قرآن مطرح شده و بایستی با تلاش مفسر، آیات مرتبط با آن در یک سوره و یا در کل قرآن شناسایی شود و مورد سنجش قرار گیرد. براساس این باور تعریفی که از تفسیر موضوعی صورت می گیرد این خواهد بود: تفسیر موضوعی دانشی است که قضایای قرآنی را که هدف یکسانی دارند، از راه گردآوری آیات پراکنده و وابسته به آن به بحث می گیرد، و به گونه خاص و براساس شرایط معین، به منظور فهم معانی آیات و شناخت عناصر قضایا و پیوند بین آنها مطالعه می کند. (مصطفی مسلم، ۱۴۱۰ق، ص ۱۶).

ب- دسته دیگری از مفسران تفسیر موضوعی، بر این باورند که موضوع محوری را می توان از مسائل عینی و نیازهای فکری و اجتماعی، خارج از متن قرآن برگرفت و در پهنه آیات وحی به بررسی شناختها و پیامهای قرآن، پرداخت. براساس این باور، تفسیر موضوعی عبارت است از طرح یکی از مسائل اعتقادی،

اجتماعی یا مسائل مربوط به هستی و زندگی و بررسی و ارزشیابی آن مسأله از دیدگاه قرآنی تا نقطه نظر و رهنمود قرآن در خصوص آن مسأله آشکار گردد.

این دسته از مفسران هرچند تعریفی مشابه از تفسیر موضوعی ارائه داده اند، لیکن از لحاظ مبانی فکری با یکدیگر متفاوتند.

هدایت جلیلی در روش شناسی تفاسیر موضوعی چنین تعریفی از تفسیر موضوعی ارائه می کند. وی می نویسد: تفسیر موضوعی کوششی است بشری در فهم روشمند نظر قرآن که در سایه گردآوری مبتنی بر تئوری آیات، پیرامون مسائل و موضوعات زنده عملی و نظری - برخاسته از معارف بشری و احوال حیات جمعی - که انتظار می رود قرآن، سخن حقی در خصوص آن ارائه دهد. (جلیلی، ۱۳۷۶، ص ۱۷۰).

مبنایی که در پس این تعریف نهفته است این است که فهم مفسر و انتظارات و تئوری های مفسر را در تفسیر موضوعی اصیل دانسته و محور را در فهم قرآن فهم مخاطب معرفی می کند.

در نقد این گفتار بایستی گفت که ایشان مبنای فهم قرآن را ذهن و فهم مخاطب دانسته است و مبنای تفسیری از جمله سیاق و یا دیگر مبانی که مفسران در فهم قرآن دخالت داده اند را، نقش کمرنگ داده است و برای ظواهر الفاظ حجیتی قائل نیست. تفسیر را تکامل یابنده، باز سازی شونده و ذو مراتب دانسته و اختلاف در آن را متصور می داند. بر اساس این باور تفسیر موضوعی تفسیر ثابت، منزله از خطا و خلل و مصون از کج فهمی کج اندشان و جاودانه و همیشگی نیست.

در حالی که شهید صدر - یکی از برجسته ترین مفسران موضوعی - مبنایی عقلی - اجتهادی را در تفسیر خود در پیش گرفته و برای ظواهر الفاظ قرآن حجیت قائل است و آن را الوهی و قدسی و جاودانه می داند. تفسیر موضوعی از دیدگاه شهید صدر: «مفسر موضوعی با قرار گرفتن در میدان مناظرات فکری و کسب تجارب، با ذهنی پر از سؤال و مسائل روز، در مقابل معارف قرآن قرار می گیرد و آنها را بر قرآن عرضه می کند و پاسخ آن را در می یابد». (صدر، ۱۴۰۹ق، ص ۱۷ - مسلم، ۱۴۱۰ق، صص ۱۶ و ۱۷).^۱

حضرت علی (ع) می فرمایند: «این قرآن در اختیار شماست، او را به سخن آورید. در قرآن دانستنی ها برای آینده فراوان است و از گذشته نیز تجربه می آموزد. درمان دردهای شما همواره در آن موجود و راه به هم پیوستن گسسته ها در آن مشهور است. کنایه از اینکه پاسخگوی تمامی نیازها و برای همیشه است». (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۵۲۷)

^۱ شرح بیشتر در رابطه با تعریف شهید صدر از تفسیر موضوعی و مبنای فکری او را در بحث های آینده به تفصیل بیان می داریم.

این دو مینا، در مواردی با یکدیگر ناهمخوانی داشته اند، زیرا:

۱. در بیش نخست، موضوعات قرآنی از قبل معین و محدود است و مفسر هم موضوع را از قرآن می گیرد و هم بررسی و ارزشیابی آن را در پرتو قرآن انجام می دهد. ولی در مینای دوم، قرآن ناظر بر مسائل فکری زندگی است و برای هر مسأله ای رهنمودی دارد و براین اساس، پا به پای تجربه های بشری به بازدهی و رهنمائیهایش ادامه می دهد و می تواند تا بی نهایت اظهار نظر کند. (صدر، ۱۴۰۹ق، ص ۲۳).

۲. گروه نخست مباحثی چون تفسیر قرآن به قرآن و بحث جامع درباره ناسخ و منسوخهای قرآن و یا بررسی مجازات قرآن را تفسیر موضوعی می داند. (مسلم، ۱۴۱۰ق، ص ۱۸-رومی، ۱۴۱۳ق، صص ۶۵ و ۶۷). ولی گروه دوم این مباحث را پژوهشهای تفسیر یا قرآنی می شمارند، اما نام تفسیر موضوعی بدان نمی دهند. (صدر، ۱۴۰۹ق، ص ۱۷).

۲-۳- تفاوت تفسیر موضوعی و تفسیر ترتیبی:

بارزترین تفاوتها عبارتست از:

۱- در تفسیر ترتیبی، مفسر از ابتدای قرآن آغاز می کند و سوره به سوره، آیه به آیه، به ترتیب مصحف پیش می رود و هیچ فرضیه و پیش داوری ندارد اما در تفسیر موضوعی، مفسر مسائل روز را در قرآن بررسی می کند و مشکلات و سؤالهای زمانه را بر قرآن عرضه می کند و نظر قرآن را در می یابد و وقایع را اصلاح می کند.

۲- در تفسیر ترتیبی، مفسر تمام تلاش خود را صرف تحلیل آیات (شرح و توضیح جمله، حروف، الفاظ) می کند تا زیبایی آن را آشکار و دلالتهای تفصیلی و ارتباط های بین آنها و بلاغت ترکیب ها و ... را کشف نماید اما مفسر موضوعی، همه تلاش خود را صرف جمع آوری دلالتهای تفصیلی متحد الموضوع پراکنده در قرآن می کند تا در نهایت نظر قرآن یا وجهی از وجوه اعجاز قرآن یا راه هدایت را نشان دهد.

۳- تفسیر ترتیبی در خدمت حروف، کلمات و جملات قرآنی است اما تفسیر موضوعی در خدمت هدف نزول قرآن و ارائه نحوه ی زندگی مسلمانان و دعوت کافران به توحید است. (علوان، ۱۴۲۵ ق، ص

۲-۴- مزایای تفسیر موضوعی نسبت به تفسیر ترتیبی:

(۱) والایی در هدف:

هدف در تفسیر ترتیبی، فهم مدلول و معانی آیات قرآن است، اما تفسیر موضوعی در صدد است به دیدگاههای قرآن پیرامون مسائل مورد نیاز دست یابد و نظریه های قرآن را به مخاطبان عرضه کند.

(۲) ژرف نگری:

در تفسیر ترتیبی، با توجه به گستره وسیع آیات و ابعاد مختلف آنها، مباحث متنوعی مطرح می شود و چون باید سراسر قرآن را پوشش دهد، پیرامون یک موضوع ژرف نگری عمیق ندارد. اما تفسیر موضوعی پیرامون یک یا چند موضوع بحث کرده و برای ارائه نظر قرآن تعمق و تدبر لازم را دارد.

(۳) نقش اثباتی:

در تفسیر ترتیبی مفسر بدون هیچ پیش فرضی پیش روی قرآن زانو می زند اما در تفسیر موضوعی، مفسر تنها شنونده نیست، بلکه در نقش یک هم سخن با قرآن، سخن می گوید، مفسر، موضوع و فرضیه ها را بر قرآن عرضه می کند و نظر قرآن را در مورد آن جویا می شود. (صدر، بی تا، ص ۹۴)

(۴) ابراز اعجاز قرآن (برطرف شدن شبهه اختلاف در قرآن): قرآن با حجم کم، موضوعات فراوان را بیان

نموده در حالی که مجموعه ای بدون

اختلاف می باشد.

(۵) رفع نیازهای عصر با دین

(۶) اصالت بخشیدن به بحثهای قرآنی و علمی

(۷) اصلاح مسیر بحثهای اصلی (عبد الستار، بی تا، صص ۴۰-۵۵)

(۸) رفع شبهات عصر در ضد اسلام. (عبد الستار، بی تا، ص ۴۰- علوان، ۱۴۲۵ق، ص ۲۶۱)

۲-۵- نقاط ضعف تفسیر موضوعی نسبت به تفسیر ترتیبی:

مفسر همواره در معرض خطر تفسیر به رأی و جایگزینی یافته های ذهنی خود به جای مراد الهی است،

توجه به این خطر باعث شده تا لغزشها در تفسیر موضوعی با عنایت ویژه ای ریشه یابی شود و راههای جلوگیری

برای آن ارائه شود. لغزشهایی که مفسر موضوعی با آن روبرو می شود عبارتست از: